

Кілька орієнтирів

Подвиг інтелектуала

«Єдине, що ми знаємо про Сократа, – жартував у сократівській манері забутий нині дослідник, – це те, що ми нічого не знаємо». Не лише через нашу ліню чи відсутність джерел, а передусім через їхню – цих джерел – незмиренну суперечливість. Сам Сократ не залишив по собі жодного власноруч написаного слова, а з'ясувати сьогодні, хто з його сучасників був більшим фантазером, – справа безнадійна.

До прикладу: затятий захисник патріархального устрою Аристофан не бачив особливої різниці між сократівською діалектикою та софістикою. А якщо й бачив, то не на користь Сократа. Оскільки ж софісти своєю словесною еквілібристикою зривали рустикальний дах неньки Аттики, то всіх їх – із Сократом на чолі – Аристофан був ладен живцем спалити. Що й продемонстрував у комедії «Хмари» – своерідній репетиції майбутнього суду над Сократом. Тим часом у спогадах Ксенофонта Сократ постає невинним сільським моралістом, який на кожному кроці роздає поради щодо землеробства, догляду за кіньми, ведення домашнього господарства та інших навряд чи знаних йому зблизька занять.

Окрім Ксенофонта, учнями Сократа були Антисфен і Платон, але й вони послідовно вдавали, ніби вперше один одного бачать: для кініка Антисфена Сократ був першим кініком, а в діалогах «об'єктивного ідеаліста» Платона він же створює вражаючу за своїм масштабом систему об'єктивного ідеалізму. Можливо, Сократа просто було забагато, і кожен брав у нього те, що міг і хотів узяти – згідно з афоризмом Шестова: «Послідовність обов'язкова лише для учнів, а не для вчителів».

Втім, один факт із його життя ми знаємо напевно. Як писав Міхаїл Зоценко, «кілька сот афінських торговців та матросів розглядали справу Сократа. Вони засудили його на смерть за неправильні філософські погляди». Ясна річ, офіційно Сократ звинувачувався не в хибних філософських поглядах, а в тому, що «не визнає богів, яких визнає держава, а вводить інші, нові божества; винуватий також у тому, що розбещує молодь». Проте сутність справи Зоценко вловив точно: Сократ як «приватна особа» і Сократ як «професійний філософ» становили рідкісну в історії людства нерозривну цілість. Для нього просто не існувало різниці між філософією і рештою життя. Відтак, засуджуючи небезпечну діяльність «ворога народу», найдемократичніша влада усіх часів і народів заразом засудила й найдемократичніший – діалогічний – філософський метод. Як могла скластися така парадоксальна ситуація?

Історія філософії нагадує нам, що епоха Сократа – це епоха великих світоглядних зрушень. Незадовго до нього релігійно-філософські реформи у своїх частинах світу здійснили Заратустра, Будда, Конфуцій. Але, на відміну від серйозних «колег», Сократ був постаттю наскрізь амбівалентною, він поєднував у собі риси високого мудреця та народного дурника (що, до речі, підкреслювала навіть його комічна зовнішність). Він

був, за обуреною характеристикою Ніцше, «блазнем, який викликав серйозне ставлення до себе». І бесіди його справді мали серйозні наслідки, тим більше, що Сократ не проповідував готові істини, а за допомогою майстерної діалектики підводив співрозмовників до власних висновків, скажімо, про безглуздість віри в те, що не витримує перевірки розумом. Розбещував, одне слово.

Наскільки вдається розгледіти, Сократ був першим вільним європейським інтелектуалом, якщо слово «інтелектуал» розуміти так, як його розумів Лешек Колаковський. А саме: «...ми маємо на увазі не всіх, чия праця пов'язана зі словом, а лише тих, у чий діяльності слово перетворюється на силу творчу (а значить, і руйнівну), хто не просто як посередник переказує слова, а використовує їх, щоб накидати іншим людям якесь особливе світосприйняття і в такий спосіб творити новий світ».

Яке «особливе світосприйняття» спробував (у віддаленій перспективі – успішно) накинути афінянам Сократ? Звівши, за хрестоматійним висловом Цицерона, філософію з небес на землю, він пішов із нею в народ. Дослівно кажучи, виніс її на ринок і почав пропонувати перехожим. Закладав він при цьому основи платонівського ідеалізму чи більше переймався проблемами оптимізації сільського господарства – це в нашому контексті не дуже важливо. Важливіше – що Сократ на повен голос засумнівався в надійності всіх без винятку підвалин, на яких його наївні співвітчизники будували свої системи знань і уявлень. Як на мене, це і є основна риса інтелектуала: не брати на віру жодної нібито священної аксіоми, не вважати недоторканою жодну «вічну» істину – стосуватиметься вона народу, його міфології чи, приміром, приналежності півострова Пелопонес до складу соборної Греції.

його близьких і далеких родичів. У рідних Афінах він завжди міг сховатися від неї в натовпі шанувальників та опонентів. Тепер, у чужих краях, йому доведеться до скону віч-на-віч зносити її пиляння. Воно йому треба? Ні, Сократ недаремно мав репутацію мудреця і прекрасно усвідомлював, між чим і чим він вибирає.

Філософ на троні

Схоже, ідею «уряду філософів» уперше чітко сформулював у своїй «Державі» Платон. І зробив він це, гадаю, під великим враженням від суду над Сократом. Нам сьогодні, з висоти, так би мовити, історичного досвіду видно, що перемогу в тому судовому протистоянні з народом здобув саме Сократ. Але це – сьогодні. Натомість його безутішному учневі Платону так, звичайно, не здавалося, а здавалося прямо навпаки. Якими ще там шляхами піде європейська думка через тисячі років – цього Платон бачити не міг. Зате він бачив перед собою темну масу, яка вбила його коханого учителя. «Оце така ваша демократія, – міг думати Платон. – Десятиліттями розмовляєш з вами як з людьми, переконуєш, осяваєш світлом розуму запліснявілі печери ваших душ – і яку подяку за це від вас маєш? Чашу товченої цикути? Та западайтеся ви всі з вашим народовладдям у Тартар».

Так чи лише приблизно так він думав, але смерть Сократа назавжди розчарувала Платона в демократії і скерувала його мрії у протилежний бік. І логіку цих його мрій зрозуміти неважко. Доки ще торговці й матроси перечитають дев'ять тетралогій платонівських діалогів, доки вони просякнуться ідеальною красою, справедливістю, благом та бодай елементарною від-